

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С ДИМИТЪР ДИМОВ

Борис Делчев

I

Нашето приятелство започна някак неочаквано: с една случайна среща сред общи познати и с нещо, което не става всеки ден — с дарствен надпис върху новоизлязла книга. Затрупана от притока на нови впечатления, срещата лесно можеше да се забрави, но надписът, скрепен с подпис и дата върху книгата, която наскоро след това стана литературно събитие на годината, дойде просто да запечата в съзнанието ми станалото. Затова всеки път оттогава, когато видя този текст, великодушно пощаден от времето, случката възкръсва пред очите ми като жива. Така че напук на моята несигурна памет и днес, след толкова години, мога да я възстановя с най-големи подробности, като да е станала вчера.

Беше в края на месец ноември 1945 г. — няколко дни след първите законодателни избори. Един следобед, в очакване на някакъв приятел, с когото щяхме да ходим у общи познати, бях заел свободна маса в кафе-сладкарница „Цар Освободител“, недалече от входната врата, и четях вестник „Работническо дело“, който сутринта не бях успял да прегледам. Като прекосих набърже следизборното възвание на Отечествения фронт, разгласено предната вечер по радиото, по стар навик започнах бавно да оглеждам първата страница. И вниманието ми неочаквано беше привлечено от едно по-особено заглавие: изказвания на български интелектуалци за изборите — избори, които западните сили направиха опит да отложат, а опозицията бойкотира и обяви за порочни. Прочетох заглавието и полюбопитствувах да видя най-напред кои бяха интервюираните лица. След това бавно зашарих с поглед по дребно набраните колони, като се спирах главно на известните имена. И дали защото бях успял вече да го обявя за свой художник, дали поради някаква друга причина — не мога да кажа, — зачетох текста на Кирил Цонев. Но още на първото изречение вратата пред мене широко се разтвори и в заведението влязоха неколцина приятели начело с Ангел Тодоров, последвани от непознат човек, висок на ръст, както ми се стори, с очила и вързоп книги на ръка. Влязоха, спряха за миг и понеже нямаше свободни места, след въпрос към мене от разстояние и отговор на него повече с мимика, отколкото с думи, се насочиха към моята маса. Пръв, като да имаше съзнание за своето старшинство, напред излезе и спря Ангел Тодоров. И с вид на човек, който изпълнява някакъв протоколен обряд, попита и като разбра, че не се познавахме, представи ме на непознатия, чието име, то се знае, не можах да разбера. После привлече към себе си един от столовете и с кръгово движение на ръката даде знак на другите да седнат.

Както става обикновено в такива случаи, настъпи момент на мълчаливо изчакване, когато контактът още не е създаден и човек не знае с какво да започне. Затова не толкова от интерес към онова, което бях прекъснал, колкото от желание да избягна неудобството, върнах се към вестника и заговорих за публикуваните изявления. И вече не наум, а гласно зачетох интервюто на Кирил Цонев.

Безпартиен човек, необвързан с никаква организационна условност, Кирил Цонев говореше за изборите, като излизаше от свои лични наблюдения. И както останалите интервюирани, противно на онова, което пишеше опозиционният печат, твърдеше, че гласоподаването било минало при пълен ред и законност. На края, като да строеше някакъв силогизъм, завършваше своето изказване с тези думи: „Съвсем естествено, щом никой не ме принуждава да гласувам, аз мога да отида или да не отида при урните, мога да си подам гласа, за когото поискам, или да пусна празен плик.“¹ Четях аз всичко това и поглеждах към останалите в очакване да се подеме разговор. И наистина, когато завърших, те се раздвижиха: един, очевидно неосведомен, питаше нещо около интервютата, друг, който ги беше чел, изказваше свои впечатления от тях, трети укоряваше опозицията, която говореше уж за свобода и национална независимост, а изпълняваше чужди нареждания и се надяваше на натиск и политическа подкрепа отвън. Но казали-недоизказали, там и спряхме. Миг след това, тъкмо когато можеше да се очаква ново замълчаване, случайно на вид и без никакъв повод някой изрече нещо за не знам каква новоизлязла книга. Изрече и отведнъж, като по даден знак, новодошлите се оживиха. Очевидно те бяха водили разговор около тази книга и простото напомняне за нея беше достатъчно да ги включи отново в прекъснатия мисловен поток.

Понеже бяхме на една маса, при това въпросът засягаше близки на мене духовни интереси, съгнах вестника и се вслушах в онова, което говореха. В първия момент обаче не можах да разбера за какво ставаше дума и сигурно по лицето ми се беше изписал някакъв мълчалив въпрос. Затова, предупредителен в такива случаи, Ангел се обърна към мене, примижа на пресекулки, както обикновено, и като посочи с жест непознатия, деловито рече: „Говорим за романа на господин...“ И отново произнесе името му, което този път чух, но пак не успях да задържа в паметта си.

Спомням си, че след това, все във връзка със същата книга, се помена нещо за гражданската война в Испания и за ролята на католическата църква, чух да се говори за жестокости, за морфинизъм и за някаква любовна интрига между светска дама и католически монах. И от този разговор, неусетно за самия мене, в съзнанието ми бавно изплава нещо неясно, изречено и прочетено на друго място. Минута по-късно то започна да се избистря, да добива форма и накрая се превърна в нещо съвсем определено — в две ясно разчленени думи.

— Ако не греша — обърнах се аз към непознатия, който седеше срещу мене и пушеше безучастно, като да не говореха за него, — вие сте автор на романа „Осъдени души“.

— Да — отвърна той със съдържаността на вежлив човек и в гласа му се долови тон на стеснение.

— Чух да се говори за вашата книга — побързах да обясня, — но в книжарниците не съм я забелязал.

После, след кратко колебание — дали не щях да извърша нещо нередно, — казах, че в редакцията на „Литературен фронт“ е постъпила рецензия за нея

¹ Работническо дело, год. XVII, бр. 367, 24. XI. 1945.

от Малчо Николов. И не издържах на изкушението да добавя, че бях чел рецензията, бях я одобрил и предложил за печатане.

— Така че — заключих накрая — каквото знам за вашата книга, то е от втора ръка.

При тази думи, все така съдържан, непознатият посегна към вързопа върху един ъгъл на масата, извади от него някаква книга и я разтвори пред себе си. След това се наведе ниско над нея и като гледаше косо през многодиопротрите си очила, както правят разnogледите, със сигурни движения на лявата ръка (как да не запомня това!) написа нещо върху вътрешната страница. И с привычния жест на човек, който владее изкуството да предложи, ми я подаде. Никакво съмнение: беше ясно, че получавам екземпляр от книгата, за която говорехме. Затова, без да я оглеждам, забодох поглед върху лаконичния дарствен надпис с едри полегатни букви на лявата страна:

На уважаемия
г-н Борис Делчев
Дим. Димов
24. XI. 45.
София

Необходимо ли е да казвам, че бях поласкан? Бях поласкан най-напред от едно авторско внимание, но не само от него. Бях поласкан главно от това, че един романист, когото дотогава не познавах, беше чувал за мене и можеше да ми напише посвещение, без да се допитва за името ми. Имаше обаче и от какво да недоумявам. Да недоумявам не от това, че бях „уважаем“, нито още по-малко, че бях „господин“ — по онова време все още такова беше официалното обръщение. Странно ми се видя, че формулата на учтивост не беше последвана от неизбежното за такива случаи „за спомен“, и отдадох това на случайността. Много по-късно трябваше да разбера, че не ще да е било точно така. Макар да си знаеше много добре цената, Димов беше от онези хора, които нямат навика нито да се натрапват, нито да се изтъкват. Ако се настигнете на входа, той щеше да ви стори път, ако трябваше да заемете единствените свободни столове в залата, по-удобният щеше да бъде за вас. Изобщо, както всички възпитани хора, той не обичаше да изпреварва другите, нито да се поставя редом с тях, особено ако това можеше да мине за самопреценка. А такава самопреценка, изглежда, му се беше сторила и формулата „за спомен“ и в стремежа си да даде преднина на онова, което подчертава вниманието към другия, я беше изоставил. Както и да е, задоволих се да благодаря на автора, като добавих, че за мене ще бъде удоволствие да прочета книгата му.

С вид на равнодушен човек Димов леко поклати глава и в отговор на онова, което бях изрекъл, без особена охота произнесе няколко обяснителни фрази. Каза, че книгата му била излязла наскоро — десетина дни преди това. Сутринта бил в издателството, където получил част от безплатните авторски екземпляри, и я виждал изложена във витрината. Според него от седмица вече тя могла да се намери в книжарниците. И като изрече това, не пропусна все пак да изрази учудването си, че „господин Малчо Николов“ беше успял за толкова късо време да я прочете и да напише своята рецензия. После някак свенливо добави, че с благодарност ще приеме всякакви критически бележки. Подир писането с лявата ръка това беше второто нещо, което ми направи впечатление — наблягането върху думата „критически“. Явно беше, имах работа с един автор, за когото литературата е не суетна забава, нито средство за лека популярност, а сериозно дело, което налага и сериозно отношение към него.

От краткия разговор, който последва, разбрах, че Димов беше завършил ветеринарна медицина, беше практикувал някъде в провинцията и

впоследствие минал на научна работа. По-късно, не знам точно кога и как, бил прекарал известно време в Испания, Оттам и малко необикновеният за един българин сюжет на неговия роман.

Всичко това ми се видя не само странно, а и някак необяснимо. Трудно ми беше, с моите тогавашни литературни понятия, да съединя в съзнанието си делнично-битовата професия на провинциалния ветеринарен лекар с един екзотичен сюжет от Иберийския полуостров. Затова се наклоних към Ангел, който беше нещо като негласен тамада на масата, с неясното намерение да споделя с него някои внезапно връхлетели ме мисли. Но по това време някой ме потупа по рамото. Вдигнах глава: беше приятелят, когото чаках и който в залисията беше изчезнал от вниманието ми. Той се наведе, изрече едно „Чакат ни вече“ и се оттегли. Погледнах часовника: наистина време за губене нямаше. Затова станах, сбoguвах се набърже и като изказах на моя нов познат надеждата, че ще се видим пак, със смесено чувство на несподеляност и приятна възбуда от разговора побързах да настигна приятеля си.

Както очаквах, така и стана: статията на Малчо Николов за „Осъдени души“ се появи в един от близките броеве на „Литературен фронт“. Доколкото си спомням, тя беше първият писмен отзив за романа — във всеки случай първият, който привлече вниманието на читателите и даде повод да се заговори за един нов, дотогава почти непознат автор.¹ За кратко време и някак спонтанно Димитър Димов излезе от тесния кръг на посветените, където го бях срещнал, за да навлезе в голямата литература. Не случайно малко по-късно той беше удостоен и с едно отличие — с най-голямата тогава литературна награда „Веселина Дервентска“, — отличие за най-хубавия роман на годината, което дойде да затвърди още повече неговото име на белетрист.

Другото обаче стана не тъй, както го мислех — онова, което зависеше само от мене и изглеждаше много по-лесно. Зает с доклади и обществени задължения, които поглъщаха цялото ми време, все отлагах и не можех да намеря необходимите три-четири дни, за да прочета романа на Димов, както бях изрекъл при нашето запознаване и както повеляваше моето предполагаемо призвание. И не ги намерих не само през следващите седмици — не ги намерих и до края на следващия месец. Чак късно през февруари на новата година, при един престой в провинцията, където ходех понякога да навещавам домашните си, успях за кратко време да принадлежа на себе си и да наваксам най-после пропуснатото. (Върху последната страница на моя екземпляр от „Осъдени души“ и днес се чете датата: „Пазарджик, 22. II. 1946“.) Така че аз съм навярно последният от моя интелектуален кръг, който е прочел книгата на Димов. Но тъкмо това закъснение, което ме постави в опаската на литературните събития, неочаквано за самия мене се беше оказало предимство в друга насока.

Един ден през същия ози месец февруари, малко преди да тръгна за провинцията, в редакцията на „Литературен фронт“ се заговори за някакъв пътепис със сюжет от Испания. Докладваше го Стоян Загорчинов, който влизаше в редакционната колегия на вестника и се занимаваше с художествената проза. Но го докладваше не така, както правеше обикновено. Улегналият и спокоен Загорчинов, човек с напълно овладян рефлекс, за когото можеше да се помисли, че беше лишен от страсти, говореше за този ръкопис не само ласкаво, а и с една подсилена за него настойчивост, която ме учуди. Затова, подкупен не толкова от доводите, колкото от интонацията, не се съдържам

¹ Първият роман на Димов „Поручик Бенц“ (1938), макар добре приет от критиката (Мара Кинкел, П. Динев, Ник. Атанасов), дотогава беше известен на относително ограничен кръг читатели, главно хора, посветени в литературата. Лично аз го прочетох много години по-късно — след „Осъдени души“ и „Тютюн“.

и попитах кой е авторът на ръкописа. И малко изненадан, чух вече познатото име — Димитър Димов. Чух го и понеже ставаше дума за човек, когото, не знам защо, броях вече между своите близки, пожелах да се запозная с ръкописа му, макар обикновено да не проявявах интерес към материалите на другите отдели. Така още същата вечер просто изгълтах неговия пътеписен очерк „Януарска пролет“ — първият текст на Димов, който се появи върху страниците на „Литературен фронт“, и първият същевременно, който ми даде възможност да надзърна в неговата сфера на мисловност.

Както знаем, пътеписът започва с поглед към Южна Франция през една януарска сутрин по време на войната. Заел място в електрическия влак Париж — Хандай, някакъв българин на неопределена възраст, който старателно премълчава своята самоличност и професия, се носи със сто километра в час към испанската граница. Той е тръгнал от София, студувал е в Белград, преживял е няколко въздушни нападения в Берлин, докато чака френска виза, за да се добере накрая, неизвестно защо, до Испания. И ето го сега в последния етап на едно мъчително пътуване, което му се струва като някаква кошмарна авантюра. Възправен на прозореца, той гледа с тревожно възхищение красотите на Атлантическото крайбрежие, наблюдава със съдържано презрение пируващите във вагон-ресторанта нови богаташи, самодоволни и охранени в един свят на гладни хора, и мълчаливо слуша жалбите на своите случайни спътници, обзет от мъчителното съзнание, че „има нещо по-страшно от опустошените градове и мизерията“ — „страхът да говориш“. После, преминала испанската граница, той ни въвежда в друг свят, малко познат и много колоритен, омесен от легенда и реалност. След това ни развежда из улиците на Ирун, по които още личат раните на гражданската война, възкресява моменти от испанската история, посвещава ни с учудващи знания в характера и културата на баските. Накрая, за да приключи кръга и да ни върне за момент към надеждата, напомня за героичната съпротива на републиканските части: виждаме ги след епически боеве срещу франкистки, италиански и немски сили да се оттеглят оттук към вътрешността на Пиринеите.

Така завършва пътеписът „Януарска пролет“, който с няколко пестеливи и контрастни шриха очертава драматичния образ на военновременна Европа.

Когато четях тези страници, не ще и дума, аз вече знаех не само казаното в тях, а и доста нещо от премълчаното. Знаех, че пътникът с български паспорт е бил млад човек, асистент от Софийския университет, малко необичайно на пръв поглед съчетал в себе си интереса към нашата и чуждата литература. В онзи момент той е бил вече автор не само на първите си научни трудове, а и на един пръв роман, не само забелязан, а и отбелязан от критиката като надеждно начало. Получил едногодишна стипендия за хистологическия институт „Сантяго Рамон и Кахал“ в Мадрид, той приема рисковано пътуване през „настръхнала Европа“ не само защото е желал да подобри своята професионална квалификация на учен, а и защото му се е удавал добър случай да се задълбочи в испанския език и испанската култура, които е изучавал още от юношеските си години. Знаех също, че това пътуване е станало през януари месец на неповторимата 1943 година, когато по бреговете на Волга се водеше най-голямата битка в историята на човечеството. Затова макар заглавието „Януарска пролет“ да напомня за меката зима в Бискайския залив, все ми се искаше да вярвам, че в по-далечен план то загатваше за една друга пролет, която се раждаше в онзи момент със силата на оръжието.

Пътеписът на Димов обаче, приет за един от следващите броеве на вестника, имаше за мене и друго значение, много по-голямо от писаното и наученото във връзка с него. Без в началото и сам да разбира това, той изигра за мене ролята на духовен катализатор — събуди някои задрямали мои преживява-

ния, за да ме приближи до писателя и да подсили по асоциативен път интереса ми към неговото литературно дело.

Помня много добре, че този текст, непретенциозен сам по себе си и без особено значение за своя автор, ме върна към тревожната 1939 г., събрала като във фокус края на една и началото на друга война. В съзнанието ми неволно нахлуха моите многобройни парижки познанства от онова време. Близки и далечни едновременно, пред мене застанаха живи хора — испанци, баски и българи от интернационалните бригади, оцелели от войната и случайно намерили пристан в Париж. Мислено повтарям едно пътуване до Биариц и отново виждам в далечината покрай железопътната линия на юг от Бордо дървените бараки на концлагерите за бойците от републиканската армия. Озовавам се след това отново в Хандай и обхождам с мъчително любопитство зеления бряг на ленивата Бидасоа. Ето тук, върху тези сгради откъм френска страна, следите от залутани франкистки куршуми, ето оттатък, на другия бряг, замаскираната гранична ограда от железни колове, бодлива тел и леговища на полицейски кучета, а зад нея, върху фона на червеното испанско небе — графично изсечения силует на Ирун с озъбени скелети на здания, поразени от артилерията на националистите. И като контраст на всичко това по средата на моста, който свързва сякаш не само две страни, а и два свята, върху този надвиснал къс от ничия земя — две човешки фигури на мъж и жена, съпрузи или влюбени, все едно, разделени от обстоятелствата и съединени от любовта в една измолена кратка прегръдка, за да напомнят, че във от користта, фанатизма и жестокостите съществуват под небето още други стремежи и други вълнения, за които заслужава да се живее.

Такава видях в онзи момент Испания — действителна и призрачна в същото време, символ на свобода и непреклонност, каквато беше и в годините на моята младост. Затова, когато няколко дни по-късно разтворих „Осъдени души“, изпитах усещането, че навлизам в познат свят, чиято съдба ми е близка и е неотделима от моята собствена съдба. Неочаквано за самия мене, съкровено и прочетено се сляха в общ поток на съпреживяване, така че чисто литературните преценки върху произведението отидоха на второ място.

Седмица или две след това, когато дойде време да помисля за евентуалната среща с Димов, отново се върнах към „Осъдени души“, вече освободен от магията на първото впечатление. Върнах се, за да осмисля прочетеното и да бъда готов за един по-обстоятелствен литературен разговор, какъвто си бяхме обещали при едно случайно разминаване на улицата. Тук обаче ми беше необходим и корективът на чуждите мнения. Затова покрай другото потърсих и повторно прочетох рецензията на Малчо Николов, отпечатана вече в един от последните броеве на „Литературен фронт“¹.

Не стана нужда обаче да си устройваме среща: това, което гласяхме, дойде само по себе си.

След едно събрание на писателите в тогавашната аудитория 45 настिгнах Димов по стълбата на улица „Тетевен“ (сега „Будапеща“), запrikaзвахме се и тръгнахме заедно. И без да се уговаряме, с неколцина други се намерихме в някакво тясно, непознато на мене заведение в долната част на „Московска“, заета сега от северното крило на Партийния дом, която под остър ъгъл се спускаше стръмно от бившия площад „Балкан“ към булевард „Дондуков“. Тук, в съседство с някогашното бюро на коминюстистите, идвала в определени часове, както разбрах, някаква група от млади писатели, познати и приятели на Димов. Покрай тях тук свикнал да идва и той. Така че, без да

¹ Малчо Николов, Един роман за съвременна Испания, в. Литературен фронт, год. II, бр. 14, 8. XII. 1945 г.

подозирам, бях попаднал в едно от неизвестните литературни свърталища, за което смътно бях чувал нещо, но до онзи момент не познавах и не бях посещавал.

Още в началото, със самото излизане на „Московска“, казах на Димов, че бях прочел неговия роман и макар съдържано, с няколко думи дадох израз на своята висока оценка. Но всичко това стана някак случайно и в един най-общ план, без да засегна същността, като да беше обикновена формула на учтивост. Затова, като се настанехме и направихме поръчката, аз се върнах отново към подетия въпрос, този път не само за да изразя, а донякъде и да подкрепя своето мнение. И както става обикновено при двустранното общуване, не само казах каквото имах да кажа за книгата, а добих възможност освен това да надникна още веднъж в някои душевни реакции на нейния творец.

Известно е, че всеки автор, а младият повече от другите, изпитва духовна нужда от одобрението и моралната подкрепа на читателите, без които художественото творчество, изглежда, е немислимо. И Димов — наивно беше да се допусне противното — едва ли можеше да прави изключение. Като знаех това, бях подготвен и по навик очаквах ако не припряност и готовност за буйна самозащита, каквато проявяват обикновено самомнителните и неуверените в себе си, то поне някакъв обуздан външен израз на душевна заинтересованост: нали ставаше дума за нещо много скъровено. Дали обаче бях недостатъчно наблюдателен, или бях попаднал на неочаквано изключение, не знам — не се получи нищо подобно.

Разбира се, за разлика от срещата в „Цар Освободител“, тук Димов беше страна в разговора и не можеше да мълчи. Но говореше спокойно, съдържано, без никакви емоционални и полемични акценти, с предупредителността на природно деликатен човек, който мълчаливо се изключва и ви оставя напълно свободен в търсенето. И обясненията, и уточненията му, когато смяташе, че допускам фактически неточности — всичко идеше от желанието не да ме насочи, още по-малко да ме убеди или разубеди, а да разбере какво мислех. Такива бяха и самите въпроси, които задаваше от време на време. Те бяха поставени в много условна форма и не само не съдържаха, а и не предполагаха задължително отговор. С други думи, уж говорехме за литературно произведение, а се добиваше впечатлението, че се намираме в университетски кабинет и обсъждаме с научна добросъвестност някой въпрос из областта, да речем, на хистологията.

Спомням си, че Димов ме слушаше много внимателно, с леко блуждаещ поглед и когато се изказах, рече като на себе си: „Ако добре съм ви разбрал, мисля, че вашето мнение се покрива с мнението на Малчо Николов.“ „Не съм — отвърнах аз. — Съгласен съм с него само в ограничителното тълкуване, не повече.“ И се помъчих да обясня какво исках да кажа с този немного ясен израз, хрумнал ми в момента и прозвучал странно дори за самия мене.

Рецензията на Малчо Николов, разбира се, беше положителна и отбелязваше доста точно редица основни особености на романа. Тя откриваше в него „жизнената и психологическа правда“, говореше за „пъстра фабула и интересна интрига“, за вживяване във физически и душевен климат на Испания с нейните „полярни крайности“ и „остри контрасти“, като не пропускаше да обърне внимание върху „ясната идейна и социално-политическа ориентация“ на автора. Заедно с това, като утвърждаваше романа, тя не премълчаваше и някои негови слабости: маниерност, ненужни повторения и най-важното — пресиленост на душевните анализи при обрисовката на главната героиня. Всичко това бяха, общо взето, верни констатации и аз не можех да не се съглася с тях дори когато имах да внеса известен нюанс в едно или друго. Обаче тези констатации оставаха в границите на традиционното схващане —

че повествователната творба е по същина образно и обективно разказана история. Това именно нарекох „ограничително тълкуване“ — и тъкмо защото е ограничително, приемах го, но го смятах за недостатъчно. За разлика от него аз виждах в романа на Димов и някои други особености, тогава още неотбелязани, които го поставяха в по-широка идейна и естетическа плоскост. И естествено, бях намерил добър повод да ги сподея.

Кои бяха тези особености?

Преди всичко с „Осъдени души“ Димов се изявяваше като мислещ и умен автор, човек с голяма култура, който не само не се крие, а на всяка крачка дава да се долови неговото морално присъствие в повествованието. Вместо да се задоволи с пластическото пресъздаване на сюжета, както правят привържениците на описателната проза, той се стреми да отиде по-нататък и да постигне художествен синтез, при който отделният герой и целият замисъл на творбата добиват монументални мащаби и се превръщат в метафора с голям обем. По този начин той е успял да ни внуши почти физическо усещане за разлагането на един умиращ свят, в който религиозният фанатизъм, йерархията, доносничеството и дисциплината на безусловно подчинение, лишена от лична преценка, все уж за спасението на човешката душа, са свели тази душа до абстрактна идея, така че живият човек е пожертвуван в името на принципите и е останал вън от реалната грижа. За беда тази мощна художествена метафора, която ни дава нов убедителен довод в полза на съвременното понятие за роман, е изградена върху чужд сюжет и под влияние донякъде на чужди образци. А трайното литературно дело — така мислех, така мисля и сега — е възможно само тогава, когато се подхранва от национални сокове. Затова, като изтъкнах тази друга положителна страна на неговия роман, не пропуснах да изкажа надеждата за връщане към българската действителност. И се получи онова, което можеше да се предвиди: макар много съдържано, както беше в неговия стил, Димов побърза да се съгласи с мене, като изрази открито както радостта си от едното, тъй и съжаление за другото. Но какво точно каза, не мога да си спомня. В съзнанието ми е останала само неясна следа от много личен ракурс на виждане и една-едничка дума, свързана навярно с това, че тогава аз четях „Моят живот в изкуството“ на Станиславски — думата „свърхзадача“: връщането към българската действителност щяло да бъде свърхзадачата на неговите по-нататъшни усилия като романист. И като изрече това, неочаквано свърна в друга посока: наистина ли неговите „Осъдени души“ така много напомняли чужди образци, както вече чувал да говорят и други.

Нека повторя още веднъж, че този разговор се водеше в началото на 1946 г. Димов беше издал вече втория си роман, получил официално признание и признанието на читателите, но все още не минаваше за писател с национално значение, за да подхрани у мене интерес към неговата творческа биография. Не стига това, поради лошия ми навик да изоставам от литературните събития, не бях забелязал пътеписа му „Кастилска зима“, публикуван два-три месеца по-рано, където съм могъл да намеря някои ценни признания от първа ръка и повод за размисъл върху литературните влияния. А за свидетелството на сенyor Хуан Едуардо Сунига, че по време на престоя си в Испания Димов беше се зачитал в Бароха, Перес Галдос и Бласко Ибанес — за това свидетелство трябваше да се чака повече от две десетилетия: то дойде няколко години след фаталния край в Букурещ.¹ Както се вижда, в онзи момент аз няхах необходимите опорни точки да съдя достатъчно обосновано за неговите литературни предпочитания и връзки, а вън от това не познавах отблизо и пред-

¹ Хуан Едуардо Сунига, Димитър Димов в Мадрид, в. Народна култура, год. XIII, бр. 22, 31. V. 1969 г.

полагаемите „образци“, за които неразумно бях споменал. Единственото, на което можех да се позова, бяха някои лични догадки и случайно прочетеното по друг повод. Затова въпросът на Димов, който сам бях предизвикал, в първия момент малко ме затрудни.

— Мисля, че краят на пътеписа ви „Януарска пролет“ достатъчно ясно подсказва в каква насока трябва да се търсят изпитаните от вас влияния — казах аз. И след кратка пауза предпазливо добавих: — Според мене в „Осъдени души“ се долавят отгласи от „Четири конника на Апокалипсиса“.

— Да, твърде е възможно — с деловит тон се съгласи Димов. — Бласко Ибанес е мой автор.

И веднага заговорихме къде и доколко в неговия роман може да става дума за подобно влияние — разговор, който по-късно, разбира се, времето заличи. За най-голяма моя изненада обаче повторното връщане към книгата на Бласко Ибанес, когато се помъчих да поставя в ред спомените си за Димов, събуди у мене някои задрямали реплики от онази далечна вечер. Така че, без да се заемам с подробно и автентично възпроизвеждане на разговора ни, мога до известна степен да дам обща представа за два-три по-характерни момента от него.

Първата прилика на „Осъдени души“ с книгата на Бласко Ибанес аз виждах в нейната атмосфера, в съчетанието на екзотика и универсализъм — съчетание, което и тук, и там служи за основен емоционален фон на изображението. На второ място отбелязах така наречената „субективност“, за която бяхме споменали вече в друг ред на мисли — онзи начин на творческа изява, характерен за съвременната проза, който съчетава в неразделно единство есении и пластически похвати. Най-подир се спрях на структурната прилика между двата романа: сложно преплитане на сюжетни линии, далечни изходни точки и внезапни обрати в действието — особености, които говорят за стремж към по-голяма обемност на повествованието. Такива бяха, доколкото си спомням, основните моменти, които засегнах. Мълчалив, какъвто беше, Димов слушаше с вид на съсредоточен човек, който се старае да не изпусне нищо, и от време на време, както му беше обичай, леко вдигаше глава нагоре да изпусне из устата си струята тютюнев дим. След това, взел повод от моите думи, почти безстрастно заговори нещо, което сега не си спомням — във всеки случай заговори не за да възрази, а да обясни не знам какво във връзка със своята книга. Когато замълча, като да резюмирах онова, което бях казал, от своя страна аз произнесох една приблизително такава фраза: „Това ви сближава — оттук нататък започва разликата.“ И се помъчих с няколко думи да посоча тази разлика.

Книгата на Бласко Ибанес, родена под афект от Първата световна война, не крие съчувствието си към Антантата и както показва самото заглавие, вижда във войната нещо като библейски катаклизъм. Тя е анекдотична и като всяка анекдотична книга не съдържа нито ярко обрисувани образи, нито голяма идея. Обратно, романът „Осъдени души“ е мощно изграден като композиция и очертава с графическа контрастност няколко образа, които се налагат на съзнанието още при първия контакт с книгата. Той вещае края не на света изобщо, а на исторически осъдените. Оттам, независимо от мрачната атмосфера, онази струя на надежда, която ни облъхва при затваряне на последната страница. Така мислех. И без да се плаша от голямото име на испанския романист, не скрих, че поставям „Осъдени души“ много по-високо. „Бедата е там — заключих меланхолично накрая, — че вашата книга е родена в една малко позната провинция на Европа и е обречена на непопулярност.“

Изненадан от моята висока оценка, която навярно не беше очаквал, Димов се оживи и произнесе някакво дълго и неопределено „Да“. После, както ми се стори, не толкова за да каже нещо, колкото за да потисне авторското си самолюбие, с едва забележима шеговита усмивка попита: „Не бихте ли се изплашили, ако видите вашето изказване в печата?“ „Не съм чак толкова страховит“ — отвърнах на шегата с шегата. И подет от инерцията на разговора, без да му мисля много, заявих, че ще се опитам да изразя и писмено онова, което бях казал.

С това уговореният някога разговор приключи и ние станаме да си вървим. Вън на тротоара се разделихме с познатите, които заслизаха към „Дондуков“, а ние с Димов тръгнахме заедно нагоре, понеже се оказа, че живеем в една посока. Пресякохме „Балкан“, поехме по „Цар Освободител“ и подготвени от хапливата мартенска вечер, закрачихме към Орловия мост. Крачехме и мълчахме: след литературната задушевност чувствавахме някакво взаимно неудобство да слезем към прозаичните условности на бита. И едвам оттатък Ректората заговорихме отново — и то, разбира се, пак около въпроса, който ни занимаваше. Не знам как, Димов беше почувствувал някаква необяснима потреба да се върне повторно към рецензията в „Литературен фронт“ и някак плахо поиска да узнае: има ли основание да се мисли, че твърдението за неговата „ясна идейна и социално-политическа ориентация“ изразява мнението и на редакцията. „Естествено — отвърнах аз, — и на редакцията, и на всички около редакцията.“ И за да подчертая личното си отношение (и тогава, и по-късно, винаги съм смятал недостойно да крия мнението си зад безличните колективни решения), спокойно додадох: „Мисля, че нищо не ви дели от нас. А за по-нататък всичко ще зависи единствено от вашето желание.“ „Така ли мислите?“ — неочаквано попита Димов и в гласа му се прокрадна някаква неуловима следа на несигурност. Бях изненадан: как можеше да задава такъв въпрос човекът, който се движеше изключително в среда на наши хора и се ползуваше с доверие, както малцина други от безпартийните? И почти механично попитах: „А вие нима се съмнявате?“ „Не, но...“ — изрече той някак виновно и като мереше думите си (по-късно се убехи, че това беше вкоренен негов навик, който идеше от стремежа му към научна точност), започна да се извинява, че опитът му в обществените въпроси е бил малък и не му било лесно да се ориентира в новата обстановка. И повече по този въпрос не говорихме.

След това спряхме при трамвайната спирка на Орловия мост, разменихме няколко нищо значещи думи, както при всяка раздяла, и си тръгнахме: аз към Военното училище, а той по „Иван-Асен II“.

Още на другия ден, под прясното впечатление от нашия пръв литературен разговор с Димов, разтворих „Осъдени души“ и започнах да препрочитам подчертаните от мене по-важни места: трябваше да помисля за статията, която бях обещал. Не знам защо обаче — било от непреодолим ужас пред белия лист, било защото още тогава давах преднина на заниманията си с поезия, все не успявах и не успявах да пристъпя към работа. И накрая моята някога спонтанно (а сега мога да добавя още — лекомислено) изразена готовност не отиде по-далече от сферата на добрите намерения. Но ако писменият контакт с творбата не се осъществи, стана нещо по-важно и с по-трайни последици — зачести моето лично общуване с твореца. И зачести не само защото живеехме в един квартал и почти винаги, когато се видехме в сладкарница „Цар Освободител“, можехме да извървим на открито благодатния половин километър до Орловия мост — зачести, според мене, и поради създадената духовна връзка. Бързам да добавя: духовна връзка не толкова на афинитет, колкото различие в характерите — духовна връзка, която е предпоставка за от-

кровен обмен на мнения и предизвиква у човека с интелектуална формация приятно раздвижване на мисълта и въображението.

Разбира се, не мога да кажа как Димов е гледал на мене, но знам съвсем положително, че търсеше моята дружба. Още повече аз търсех и ценях неговата. И понеже е дума за сложен човек, който се проявява многоотстранно, трудно ми е да кажа кое в него ме е привличало най-много. Ако обаче е необходимо да посоча духовната доминанта в отношенията му към мене, ще кажа: най-много ме привличаше в него умението да вижда нещата в друг разрез, от друга гледна точка, различна от моята.

Нека не се мисли, че имам пред вид някакви идеологически различия. Още в онези първи години след Девети септември Димов много усърдно залагаше за своето идейно-политическо израстване и понеже обладаваше системността на учен, много скоро си изработи марксистически мироглед. Така че в това отношение не се отличаваеше от нас — ако е имало някакви различия, те са били в подробностите. Но тъкмо неизгодата да се приближи към нас късно му носеше едно относително предимство (и това е също диалектика!) — предимството, че не беше засегнат от заклинанията на готовите формули мълчаливо осветени и широко практикувани по време на т. нар. „сектант, ски период“. За разлика от нас той си беше спестил увлеченията по „детската болест“ на марксизма, искам да кажа — увлеченията по догматическото опростителство и езиковия шаблон на мисълта, през които повече или по-малко сме минали всички. И понеже беше човек на два западноевропейски езика и три чужди култури, не само литературните, а и „сухите“ теоретически и политически въпроси виждаше в други съотношения, и в тях внасяше свой мисловен и езиков нюанс. Това му беше толкова присъщо, че дори когато оставаше в кръга на безспорното, където няма какво ново да се добави, и тогава можеше да раздвижи въображението на своя събеседник — да го оплоди с една неочаквана асоциация, с една синтетична фраза или с някакво внезапно хрумване на мисълта, което свързва в необичайно единство далечни и на пръв поглед необединими смислови стойности. С други думи, владееше рядкото изкуство да мисли и се изразява изящно, с неповторим интелектуален акцент — с цялата си личност на човек и творец да извисява и себе си, и другите над бита и дребнавостите на всекидневието.

Едва ли е необходимо да казвам, че това душевно своеобразие на Димитър Димов, което се проявяваше в отношенията му с хората, е намерило израз и в онова, което е писал — еднакво в неговите статии, пътеписи и в художествената му проза.

Вземете например най-ранната негова статия — „Подсъзнателното в художественото творчество“ — писана още в ученическите му години (сп. Ученически подем, 1928), в която покрай другото младият автор възразява срещу крайностите на психоаналитичното учение. В какво вижда той основната грешка на това учение? Вижда я в неговия „естетически пансексуализъм“. Много години по-късно, като защитаваеше своя „Тютюн“ от несправедливите нападки, той определи отношението си към догматическите витийства на своите критици с израза „интелектуална оргия“ — израз, който съдържа и несъгласие, и вежливо пренебрежение, и съдържано достойнство на суверенен дух. И още един последен пример. Принуден да заеме ръководно място в Съюза на писателите, Димитър Димов, както е известно, трябваше да работи за сближаването на писателите от балканските страни. Сближението обаче с хора, които живеят при друг политически климат и мислят по друг начин, не е лесно нещо. За да се осъществи такова сближение, необходимо е да се търси онова общо, онова „основно етическо ядро“, приемливо за всички, което запазва своята стойност независимо от разликата в идеологическите

и политически предпочитания. И като стесни кръга на спорното, в известното свое писмо до гръцката интелектуалка госпожа Мария Рали нарече това всезадължително човешко достойние „прахуманизъм“. Както се вижда, Димов не се задоволяваше с описателната емпирична истина, включена в готови езикови форми. Учен и художник на словото едновременно, той се стремеше да сведе мисълта си до възможния най-лаконичен израз, понякога до еднородна изразителна дума, и така умело съчетаваше правдата с изяществото, че казаното от него всеки път добиваше нови измерения, носеше белега на своеобразно интелектуално откритие. И това именно беше едно от очарованията на неговата личност, което ми е правело най-силно впечатление.

Димитър Димов беше обаче не само даровит писател и културен събеседник. Преди да бъде едното и другото, той беше безукорно честен човек — честен не само в личния си живот, а и в своите интелектуални и научни търсения. Той се зае да изучава марксизма и да търси средата на марксистите не защото искаше да прави „кариера“, а защото нататък го тласкаха общественят опит и стихийният материализъм на биолога. И това беше ясно още от първия момент — ясно за всички, които го познаваха. Аз поне не знам някой от нашата среда да е бил на друго мнение, да е имал някакви политически резерви към него. И въпреки това пътят му към партийното членство не се оказа така лесен, както си мислех. Като знаех доброто разположение към него, това можеше да буди само недоумение и аз го отдавах на случайни организационни задръжки. Много по-късно обаче разбрах, че е имало и нещо друго, което тогава не ми беше известно: разбрах, че едногодишният му престой във франкистка Испания беше смутил възбращението на някои хора, които не са го познавали. Но и това ще е било временно, защото още през лятото на същата 1946 г., три-четири месеца след монте пресилени оптимистични прогнози, Димов беше приет в партийната организация при Съюза на писателите. Беше приет не само с единодушие, както става обикновено, а и с такъв спонтанен израз на доверие, на който са се радвали малцина. С това политическата преграда пред него беше вдигната и в живота му на човек и творец се откри нова страница.

След разговора ни върху „Осъдени души“, казах вече, нашите срещи с Димов зачестиха и ние скоро минахме на „ти“. И както е прието между близки хора, наложи се по стар обичай „да полеем“ партийното му „кръщение“. За човек като него обаче, който много държеше на представителността и не влизаше къде и да е, това можеше да стане само в някое от първостепенните заведения. Така изборът падна върху Руския клуб, където и без това пътищата ни много често се пресичаха. И по игра на случая се намерихме там една събота вечер, тъкмо в деня, когато в „Работническо дело“ (бр. 149—1946) се появи неговата статия „Пътят на писателя“ — статия-изповед, която даваше гласност на политическото му веру и идеше да набележи и публично насоката на неговото бъдещо развитие. За нас, неговите приятели, тя беше събитие на деня и без да щем, съвсем непринудено се намеси в разговора ни още при първата дума.

Под влияние на някаква душевна травма, за която можем само да се догаждаме, когато пишат нещо за всекидневния печат, дори видни писатели често пъти попадат в плен на елементарността и журналистическия шаблон. Поради това подобно на митическия Янус те се появяват пред читателя с две лица: едно е художественото им слово, по-друго нещо е тяхната публицистическа изява — това е някакъв сурогат на словото, предназначен за всекидневните елементарни потреби на второразредната публика. Не така обаче е мислел и не така се представи Димитър Димов. В разрез с мълчаливо осветената практика той дойде да напомни, че когато има какво да каже, пи-

сателят може да бъде равностоеен на себе си и в журналистиката, дори когато прави първите си стъпки в нея. За това е необходимо обаче да бъде искрен и да не попада под хипнозата на чужди мисли и осветени формули.

Вън от политическата позиция, която след станалото нямаше с какво да ни изненада, две неща ми направиха впечатление в тази статия. Първото беше една мисъл върху същността на голямата литература, второто — великолепната форма на изложение, малко необичайна за изказване в партийен всекидневник.

Като говореше за „истинския писател“ на нашето време, Димов твърдеше, че той, подобно на големите писатели от всички времена, „ще вълнува и тревожи, а няма да успокоява и забавлява“. Ще рече, в противовес на апологетиката в проза и стихове той се застъпваше за една изстрадана литература, проникната от чувство за отговорност пред утрешния ден, която вижда света в неговото мъчително раждане и държи будна съвестта и съзнанието на хората. Имаше в тази статия обаче и нещо друго, не по-малко важно, което не засяга чистите доводи на разума — отнася се главно до формата, но не се изчерпва с нея. Отърсил се от делничното — от онова, което години по-късно Емилиян Станев нарече „битова паяжина“, и тук, както в най-добрите страници на художествената си проза, Димитър Димов оставаше писател и успяваше да издигне мисълта си до една хуманитарна пречистеност, задължителна за всеки творец. И заедно с това, понеже говореше с езика на разкаялия се, незабелязано внасяше в думите си съкровена драматична струя, която подкупва със своята искреност. Спомням си например колко силно впечатление ми направи хубаво намерената контрастна градация, която предава духовното освобождение на писателя, скъсал със заблудите на миналото. Този писател, след като се е губел някога в дебрите на един „съмнителен хуманизъм“, сега, прозрял истината на нашето време — казваше Димов, — „ще се отврати от глупостта на много мъдреци, от жестокостта на много човеколюбци, от грозотата на много естети“. Така чрез събирателния образ на този писател Димов разкриваше своята собствена духовна биография и успяваше да бъде не само прав, а и убедителен — убедителен дори за онези, които не мислеха точно като него.

Както се вижда, тази статия не беше обикновена политическа декларация, а имате по-скоро характер на духовно равностметка. И понеже беше отпечатана в партийния орган, което ѝ придаваше по-голяма тежест, направи силно впечатление в средата на писателите. Нищо чудно тогава, че и аз, едвам седнал, с малко неоправдана припряност свърнах към нея. Казах няколко общи думи на одобрение и веднага минах на въпроса, който особено ме интересуваше — към литературата, която „вълнува и тревожи“. И тогава, и по-късно това беше една от моите главни теми, която ми спечели много противници и ме въвлече в немалко мъчителни спорове. Поддържаното от мене „мъчно ставане“, по всяка вероятност не винаги добре защитено, обикновено срещаше съпротивата на романтиците и ентузиастите от всякакъв вид, често пъти склонни към апологетика. Затова бях приятно изненадан да видя моята теза защитена върху страниците на партийния орган от писател, когото ценях и уважавах. И това даде простор на моята бърливост. А Димов, както всеки автор, е имал свои основания да се интересува от ефекта на статията си — нали ставаше дума за един дебют, който проправяше път към неговото бъдеще! Затова, макар да съдържаше емоциите си, не скри, че благоприятната оценка го радваше, и сам започна да задава някои въпроси по този повод. Така че подетата от мене тема се посрещна с интерес и разговорът ни доста време кръжеше все около нея.

Обзетият от литературно-критически влечения обаче е малко „опак човек“. Чете, да кажем, някаква книга, харесва я, но понеже в него е вселен дяволът,

гледа да не се увлича много и с крайчеца на окоото си все тегли към съмнението. По този начин, дори когато най-искрено се възхищава, такъв човек обикновено все намира какво да възрази. Тъкмо така се беше случило и с мене. Макар да приемах статията на Димов и да се радвах, че в най-важното се покриваше с моите възгледи, имахте едно положение в нея, с което не можех да се съглася. Но в момента това не беше много важно, а и ние не бяхме се събрали на литературна дискусия. Затова, изпълнен от добра воля, не мислех да зачеквам онова, което можеше да внесе неуместен тон в срещата ни. Добрата воля обаче, както се знае, често пъти е заставена да отстъпи пред нетолкова добрите страсти, особено когато има какво да ги разпалва. И ето че след втората чаша, когато въпросът за „лесната“ и „мъчната“ литература беше вече на изчерпване, забравил за момент благоразумното намерение, аз неволно се изтървах:

— Едно обаче не мога да приема...

— Именно? — попита Димов и ме стрелна любопитно с поглед.

Разбрах, че бях извършил онова, което не трябваше да се прави, но беше вече късно. Задължаващото „именно“ чакаше отговор и замълчаването можеше да се вземе за неискреност. Затова не ми оставаше нищо друго, освен да говоря.

— Не мога да се съглася с твоето твърдение — казах аз, — че един привърженик на социализма, още повече писател, трябва „да се освободи от скрупулите в посочване на средствата за борба“, защото, както казваш ти, „експлоататорите на гладните също не ги избират“. Няма защо да приличаме на експлоататорите.

— Да — произнесе проточено Димов. — Все пак не те разбирам много добре — чистосърдечно си призна той.

— Какво има тук да се разбира? — попитах аз и почувствувах как полемичната вълна започна да ме овладява, така че трудно беше вече да спра. — Твоят Ередиа може да каже: „Ние не се спираме пред средствата“, защото е метафизик и е загрижен не за живия земен човек, а за световната католическа империя — за фиктивното блаженство на душата в предполагаемия свят. За него земното материално битие е временно греховно пребиваване, подчинено на грижата за нереалното „вечно“. Щом е така, средствата стават еднакво приемливи, стига да укрепяват мощта на църквата и призрачната вяра в отвъдното. А за нас, напротив — продължавах малко поучително аз, — основна грижа е живият човек: няма идея, която да стои по-високо от неговото земно добруване. Затова добри и приемливи за нас са не всички средства, а само реално оправданите за това добруване. Принципът „целта оправдава средствата“ поставя идеята над човека и е антихуманитарен. Той стои в основата на всяка мистика, все едно верска или не, и не може да бъде приемлив за социализма. Като си даваме сметка за реалността, за да не бъдем безпочвени фантасти, можем да кажем, че добрата идея се осъществява само с добри средства. — И в стремежа си към един по-характерен довод, сам не знам защо, завърших с този риторичен въпрос и още по-риторичен отговор: — Случайно ли е, че макар да оправдава насилието, революцията е по-великодушна от контрареволюцията? Не е случайно, защото мисли за човека, а не за опазване на един отечен и морално незащитим ред.

С присъщата си деликатност на възпитан човек Димов изслуша моя монолог (който в действителност беше, разбира се, много по-дълъг и далеч по-малко литературен) — изслуша го, като да мереше стойността на всяка дума, и накрая примирен каза:

— Така е, прав си. Но аз не отивах толкова далече: моята цел беше по-близка — и започна да обяснява какво е имал пред вид.

Статията му била замислена изобщо в полемичен план (нещо, което беше очевидно) — да спори с това, което е бил той самият, и с онова, което други продължавали да бъдат. Текстът за „средствата“ специално бил предизвикан от уговорки срещу някои бивши хора. Тези хора, които в миналото благо-разумно се спотайвали (това също беше известно), сега от случайните ексцеси на някои лица с власт ковели обвинения срещу режима изобщо. Тъкмо тези закъснели прояви на „съвест“ атакувал той — имал пред вид освобождаването от такива „скрупули в посочване на средствата“, а не да търси оправдание на всички възможни средства и така да припише на социализма чужди на него принципи. Оттам и последващият намек за средствата на експлоататорите.

— Както и да е — заключи Димов с едно чувство на достойнство, което обладават само хората с душевно благородство, — сега виждам, че изразът ми е неточен и тласка към изводи, които не съм целел. Не ми остава нищо друго, освен да съжалявам.

С това нашите предполагаеми разногласия бяха отстранени и ние минахме на други въпроси.

Когато вечерта се върнах в къщи, почувствувах се уморен и претоварен от впечатления: необходим .и беше един час почивка, за да дочакам съня. И както се случваше в такива моменти, за да запълня времето, седнах и накратко зафиксирах някои по-важни теми и мисли от нашия разговор. Ето последните изречения от тази случайно опазена записка с дата 6 юли 1946 г., които изразяват моето вече оформено отношение към Димов: „Струва ми се, че Димитър Димов е най-искреният и най-честният от тези писатели, които станаха комунисти след Девети септември. Днешната му статия в „Работническо дело“ — „Пътят на писателя“ — е ново потвърждение на тази мисъл. Тук думите са отмерени, но затова пък изразяват само онова, което авторът мисли.“

Така съм преценил Димов след онази паметна вечер и никога не стана нужда да променям мнението си. Всичко, което последва по-нататък, дойде само да подкрепи и затвърди първите ми впечатления от него.

Ако в сферата на честността и политическите идеи обаче Димов беше ясен и се разкриваше праволинейно, така че не оставяше място за никакви съмнения и никакви изненади, не такъв се проявяваше като характер. Тъкмо наопаки, като характер той беше не само сложен, с много и различни душевни пластове, а и някак вътрешно противоречив. Раздвоен между полюсно различни склонности, той се проявяваше многоостранно, често пъти неочаквано и против привидната логика на поведение — беше и такъв, какъвто изглеждаше, и не такъв едновременно. Затова изненадваше склонните към еднолинейност и можеше да бъде разбран единствено от онзи, който е способен да вижда нещата в тяхната сложна зависимост, като живо единство на противоположностите, което е в процес на мъчително осъществяване. Но дори и такъв, човек го откриваше бавно и при всеки нов допир с него имаше какво да прибави към душевната му и мисловна характеристика.

Виждам го и сега при онази среща, когато се бяхме събрали да отпразнуваме неговото партийно членство. Димов пушеше и с присъщия си елегантен жест, който можеше да бъде жест на актьор, ако да не беше така естествен, дръпваше настрана ръката си, за да погледне своя събеседник. Но го гледаше през дебелите стъкла на очилата си, като да беше прозрачен, така че погледът му блуждаеше в предполагаемата далечина зад него и не само ги свързваше, а и отдалечаваше. След това, задал въпрос или вслушан в онова, което се говореше, замечтано се заглеждаше в горящата цигара. И човек трудно

можеше да реши дали наистина беше съсредоточен или само от учтивост се мъчеше да изглежда така. Но както и да беше, едно ми се струваше съвсем сигурно: че умее да държи събеседника си на разстояние, че е затворен в себе си — говори малко и не проявява склонност към откровения. Едвам по-късно, когато станавме приятели, разбрах, че е възможно и едното, и другото: да бъде съсредоточен и разсеян, въздържан и открит едновременно. Ще рече, у него всичко се слагаше някак сложно и дори онова, което беше съвсем сигурно, можеше да има като коректив и друга страна.

Наскоро след срещата, за която разказах, случайно се намерихме с Димов, и то пак на маса, и пак в Руския клуб. И едвам разменили няколко думи, съвсем неочаквано, като да продължаваше подет разговор, той се обърна към мене и рече: „Да, съгласен съм с онова, което каза за отношението между реално и метафизично.“ Бях изненадан: какво можеше да означава това? Нито бях имал време да говоря, нито още по-малко бях излагал някакво свое гледище върху отвлечени философски категории. Затова помислих, че бях въвлечен в някакво недоразумение, и не се постарях да скрия учудването си. Димов сигурно схвана това и за да разсее мъглата, спокойно додаде: „Говоря за конкретния и абстрактния хуманизъм.“ Едвам при тези думи можах да разбера, че той се връщаше към нашия предишен разговор. И ми стана чудно, но вече за друго: ако съдех от държането му, имах всичките основания да мисля, че този разговор му беше досадил и той го беше забравил, а се оказа, че не беше така.

— По този въпрос аз имам и свои наблюдения — рече Димов. И за да ме учуди още веднъж, уж беше подел хуманитарни въпроси, а се впусна в съвсем друга посока.

Когато бил на специализация в Мадрид, имал за колеги някакви монаси от ордена на йезуитите. Понеже работели в една и съща лаборатория, често разговаряли и понякога влизали в научни и общетеоретични спорове. Обикновено разногласията се въртели около проблема религия и наука, дух и материя. Монасите, които отначало се надявали да го спечелят за католицизма, макар по образование биолози, поддържали богословската теза за душата като духовна субстанция, дадена свише, която е безсмъртна и се намира вън от всякаква материална причинност. Само човекът обладава душа, твърдели те, затова само той единствен преживява, страда и ликува. Напротив, Димов застъпвал научното схващане за душата като материално обусловена „психика“ — резултат от дългата еволюция на животинските видове. И понеже монасите държели на своето, веднъж в лабораторията, като посочил клетката с опитни мишки, шеговито-предизвикателно попитал: „Всякаква „душа“ ли отричате на тези същества?“ „Всякаква“ — бил отговорът. „И всякакви преживяване, всякакви чувство за страдание?“ „Да!“ И за да покаже нагледно какво е отношението им към въпроса, един от тях взел клетката и я поставил под електрическо напрежение — от слабо към по-силно и по-силно. Животните настръхнали, започнали да цвърчат и да се гърчат, изпаднали в предсмъртен ужас. Строгите и сдържани монаси обаче, които често говорели за състрадание, ги гледали напълно равнодушно: нали според тях животните били само биологически автомати, неспособни на преживяване и страдание!

И както разказваше тези минали истории, Димов отведнъж свърна в друга посока.

— А без душа или с накурнена душа, според веруещите, може да бъде и живият човек — произнесе делово той. И в гласа му неочаквано прозвуча сдържана ирония: — Например, ако допусне да се всели в него дяволът. В такъв случай на същото основание и човекът може да бъде подложен на

всякакъв вид високо напрежение, дори да бъде физически унищожен, без да заслужава състраданието на своите подобни. Една абсурдна хипотеза (а тя може да се създаде във всеки момент, стига да е обществено потребна и да има условия за нея!) и реалната грижа за човека се превръща в равнодушие и жестокост уж в името на високи принципи. — И завърши с една фраза, която записах нейде, и мога да твърдя, че е точна не само по смисъл, както другите, а и по форма: „Струва ми се, че доводите на инквизицията в нашия свят са все още живи и чакат удобен момент за практическо приложение.“

Слушах и добих впечатление, че гледам в обратно огледало. Макар обикновено да имаше вид на разсеян човек, този път Димов беше запомнил и премислил до най-малките подробности нашия предишен разговор. И сега идеше да го подкрепи не с общи доводи, а с факти и наблюдения от своята собствена биография. Очевидно, той не беше нито така разсеян, нито толкова затворен в себе си, както изглеждаше понякога: според обстоятелствата можеше да бъде и това, но и нещо друго.

— Все пак, има и от какво да си доволен — рекох аз, като погледнах работата от друга страна. — Без тези монаси твоите „Осъдени души“ едва ли щяха да се родят. А и да се бяха родили, навярно нямаше да са това, което са сега.

— Съвършено вярно. Така е.

И без да изпада в тон на откровение, мълчаливият Димов се върна с няколко изречения към миналото.

Благодарение на близостта си с католическите монаси, той добил възможност да вникне отблизо в реда и духа на йезуитския орден. Това му помогнало не само да концептира своята бъдеща книга, а и да изгради сюжетната ѝ структура, да набележи някои от главните образи в нея. Нещо повече, подпомогнат от същите монаси, той направил няколко пътувания из страната. Така че покрай тях можал да се запознае не само с нравите на клерикална Испания, а и с испанската география, с пейзажа и атмосферата на испанската земя. И ако правилно съм го разбрал, имената на селищата и местностите, където се развива действието на романа, са взети не от ръководства по география, а са действителни имена, свързани с неговите тогавашни пътувания. Това ми направи впечатление и аз го видях мислено на път между сухите възвишения на Кордилиерите, потънали поради разстоянието си от нас в някаква екзотична мъглявина. И не знам по какви още неизследвани мисловни закони на контраста се сетих как години по-рано като ветеринарен лекар при по-малко поетична обстановка беше обхождал селата отсам и отатък Балкана. Сетих се, в паметта ми изплаваха няколко дотук имена, свързани с неговата професионална кариера, и едвам дочакал края на онова, което разказваше, малко на шега рекох: „Било, що било, докторе. Сега предстои да преведеш своя Пегас от жежките пясъци на Пеня Ронда към калните улици на Кнежа и Борима. Май не ще ти е много лесно.“ Но Димов, изглежда, не беше подготвен душевно да приеме моя неуместен опит да го тласна към баналната закачка. Затова, като влязох в тон с него, вече сериозно дадох: „Говоря за твоята литературна „свърхзадача“. Как вървят работите около нея?“

— Да, разбирам. Казах ти вече, събирам материали.

Но той се лъжеше: нищо не ми беше казвал. И след кратък обяснителен диалог трябваше да повтори онова, което беше споделил вече с други.

Поради семейни причини (по-късно можах да науча, че неговият пастрок бил служител в тютюнева фирма) Димов бил запознат до известна степен с хора и обстоятелства около манипулацията и търговията с тютюни. Това било темата, която го занимавала напоследък — около нея събирал материали. И за първи път той произнесе пред мене заглавието на своята бъдеща книга —

заглавие, както ми се стори тогава, по-скоро техническо и малко подходящо за художествена творба: „Тютюн“.

Месеци след това, по затвърден вече навик, почти при всяка наша среща не се сдържах да попитам какво ставаше с романа. И неизменно отговорът се изчерпваше с прословутото събиране на материали. Докато в края събитията не взеха друга насока.

През есента на същата година, неочаквано за мене, Димов изчезна от литературните среди и нашето обичайно изпращане до Орловия мост се прекъсна. Къде беше отишъл — не знаех, а в усилията си по всекидневните грижи — и не питах. Седмици по-късно, при случаен разговор в „Дар Освободител“, научих, че получил назначение като доцент в Пловдивския университет и се изнесъл да живее там. Това означаваше, че пред него се беше очертала вече солидна научна кариера и ако се съдеше от познатите аналогични случаи, можеше да се предположи, че литературните занимания щяха да бъдат изтласкани на втори план. За щастие, не се оказа така.

Един ден в края на зимата неочаквано Димов ми позвъни по телефона. Бил дошъл за ден-два в София и решил да се обади на приятелите. Извини се най-напред, че поради заетост не намерил време да ми съобщи за промените около него, и предложи да се видим. Така и стана. И щом се срещнахме, разменили няколко думи около новото му назначение, тутакси минахме на постоянната литературна тема: какво става с романа.

Димов каза, че много обичал научната си работа и заниманията със студентите. Заедно с това обаче не изоставял и романа — на него посвещавал свободните си вечерни часове. За беда, нямал квартира и бил принуден да живее в някакво непригодно помещение в самата университетска сграда. Това го потискало и му пречело да работи така, както желал.

Трябвало да кажа, че в онези години аз също живеях при „полевни условия“ и бях много добре квалифициран да го разбера — и да го разбера, пък и да му съчувствувам. Така че и поради приятелство, и поради обикновено човешка солидарност лесно се поставих в неговото положение. От това словословната машина се завъртя и без много търсене реших, че мога да направя нещо.

По онова време един мой приятел от младини заемаше важна административна длъжност в Пловдив и предположих, че мога да разчитам на неговата помощ. Затова още на другия ден му писах, обясних му какво представлява Димов и споменах за тежкото му положение, като помолих да го приеме и изслуша. Същевременно писах и на Димов — да се яви при него и да представи писмена молба за жилище. И зачаках да видя какво щеше да стане.

Наскоро след това получих от Димов следния отговор:

Драги Борисе,

Получих писмото ти, в което ме съветваш да се обърна към Б.... за квартира, и останах трогнат, защото ти е дошло на ум за мене. В момента обаче имам разни съображения да направя това малко по-късно: до ваканцията остават само два месеца, а лятото ще прекарам в София, от друга страна, живея с надеждата да бъда от наесен отново при вас. За да спестя няколко хиляди от ценните вече пари и не плащам напразно наем през лятото, ще потърпя още малко и ще карам, както досега.

Прощавай, че те занимавам с тия глупости.

Аз продължавам да работя в свободното време, което, уви, не е много — върху „Тютюн“ и да събирам материали от разни източници. Боя се, че раз-

вигнето на фабулата и характерите се разрасна твърде много и стана някак фантастично.

През великденската ваканция смятам да дойда в София и тогава ще се видим.

Много поздрави на тебе, на семейството ти и на всички другари.

23. III. 1947

Твой: Димитър Димов

Казват, че понякога човек проличава в една обикновена постъпка, дори в един-единствен жест. И това е вярно. Прочетем ли горното писмо обаче, можем да добавим, струва ми се, че такъв човек ще проличи още по-лесно в няколко реда, дори когато са писани набърже, и то с чисто комуникативна цел, стига да носи в себе си нещо от неповторимата душевност на твореца.

Вежлив, както винаги, Димов благодари най-напред, че са се сетили за него, но веднага заявява, че в момента не може да се възползува от направеното внушение. И като изброява няколко причини, които го заставят да постъпи така, стига накрая до най-съществената и най-баналната — до необходимостта да се правят икономии. По този начин, неочаквано и за самия него, той се озовава за момент в досадната област на практичното, в която се чувствуваше едновременно и чужд, и безпомощен. Затова бърза да се извини, като да е изрекъл нещо обидно, и с колоритната дума „глупости“, така любима някога на неговия събрат Лилиев, се отделя внезапно от бита, за да се насочи отново към своята предпочитана сфера на общуване — към литературните и духовни търсения. Така с един на пръв поглед нищожен детайл разкрива съществена страна от своята вътрешна биография.

Понеже споменах за общуване, идва ми наум и нещо друго.

Когато при нашата среща в София стана дума за квартирните му неволи, Димов, както се вижда впрочем и от писмото му, говореше единствено за себе си. Затова, без да влизам в обсъждане, аз мислех, че той е бил в Пловдив сам. Години по-късно обаче ми стана известно, че в същност не е било така. Димов е живеел в университета не сам, както трябваше да се заключи от думите му, а е споделял неволите със своята първа съпруга Нели Доспевска. Но и тогава, и по-късно, дори когато е имало повод за това, нито веднъж той не обмълви пред мене дума за семейството и за близките си. Женил се е, развеждал се е, преживявал е разочарования и драми, но между нас всичко това е било подминато с мълчание — каквото съм знаел, дошло е до мене по странични пътища. От начало и до край, като да се бяхме уговорили, нашите отношения останаха само духовни, вън от всякакъв допир с емпириката и негодите на живота. Сега виждам — мълчаливо така сме го желаели и двамата. Затова в общуванията ни Димов избягваше да намесва не само битовите „глупости“, за които поменава, а и съвсем нормалните и съвсем човешките житейски въпроси. И е правел това в един момент, когато в отношенията си с наши общи познати, без при това да му са били винаги много близки, е разкривал и тази друга страна на своето битие. Очевидно, и тук Димов се е изявявал не така еднолинейно и така логично, както се предполага. И тук, верен на себе си, той се е показал такъв, какъвто беше: сложна и противоречива личност, която има своите странности и трудно може да се вложи в стандартна на обикновеното поведение.